JOURNAL OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH
Volume 4, Issue 6, July- August 2026 Online ISSN: 3030-3508
https://spaceknowladge.com

OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA XO‘JALIK FAOLIYATINI SAMARALI BOSHQARISHNING IQTISODIY MEXANIZMLARI

Abdiyev Axmad Andikarimovich
Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti
Xo‘jalik ishlari bo‘limi boshlig‘i

MAQOLA MALUMOTI

MAQOLA TARIXI:
Received:20.07.2026
Revised: 21.07.2026
Accepted:22.07.2026

KALIT SO’ZLAR:
oliy ta’lim, xo‘jalik faoliyati, iqtisodiy samaradorlik, resurslarni boshqarish, xarajatlarni optimallashtirish, moddiy-texnik baza, energiya samaradorligi, raqamlashtirish, infratuzilma, boshqaruv mexanizmi.

ANNOTATSIYA:

Mazkur maqolada oliy ta’lim muassasalarida xo‘jalik faoliyatini samarali tashkil etish va boshqarishning iqtisodiy mexanizmlari tadqiq etilgan. Ta’lim muassasasining barqaror faoliyat yuritishida moddiy-texnik resurslardan oqilona foydalanish, ekspluatatsiya xarajatlarini nazorat qilish, energiya va kommunal resurslar sarfini optimallashtirish, asosiy vositalarni boshqarish hamda xo‘jalik jarayonlarini raqamlashtirishning ahamiyati yoritilgan. Xo‘jalik boshqaruvini faqat yordamchi xizmat sifatida emas, balki ta’lim tashkilotining iqtisodiy barqarorligi va rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi kompleks boshqaruv tizimi sifatida baholash zarurligi asoslangan..

Kirish. Oliy ta’lim muassasasining faoliyati, avvalo, ta’lim va ilmiy tadqiqot jarayonlari bilan bog‘liq bo‘lsa-da, ushbu jarayonlarning uzluksiz va sifatli amalga oshirilishi rivojlangan moddiy-texnik infratuzilmasiz mumkin emas. O‘quv binolari, laboratoriyalar, axborot-resurs markazlari, talabalar turar joylari, sport inshootlari, muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlari va boshqa obyektlarning barqaror ishlashi keng ko‘lamli xo‘jalik faoliyatini talab etadi.

Shu jihatdan oliy ta’lim muassasasidagi xo‘jalik faoliyati oddiy texnik xizmat ko‘rsatish doirasidan ancha keng tushunchadir. U mavjud resurslarni taqsimlash, binolar va uskunalardan foydalanishni tashkil etish, energiya resurslarini boshqarish, ta’mirlash ishlarini rejalashtirish, hududni obodonlashtirish, sanitariya va xavfsizlik talablarini ta’minlash kabi o‘zaro bog‘liq jarayonlarni qamrab oladi.

Mazkur faoliyatning iqtisodiy jihatdan to‘g‘ri tashkil etilishi ta’lim muassasasining umumiy xarajatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, eskirgan muhandislik tarmoqlari energiya yo‘qotishlarini oshirishi, texnik xizmat ko‘rsatishning kechiktirilishi esa keyinchalik katta miqdordagi kapital ta’mirlash xarajatlariga olib kelishi mumkin. Ombor hisobining yetarlicha tashkil etilmaganligi ortiqcha xaridlar yoki zarur materiallarning yetishmasligiga sabab bo‘ladi. Demak, xo‘jalik faoliyatidagi har bir boshqaruv qarori muayyan iqtisodiy natijaga ega.

Zamonaviy sharoitda oliy ta’lim muassasalari infratuzilmasining kengayishi, yangi texnologiyalarning joriy etilishi va energiya resurslari qiymatining o‘zgarib borishi xo‘jalik boshqaruviga yangicha yondashuvlarni talab qilmoqda. Endilikda asosiy vazifa mavjud muammolar yuzaga kelganidan keyin ularni bartaraf etish emas, balki ehtimoliy xarajatlarni oldindan prognoz qilish va ularning oldini olish mexanizmlarini shakllantirishdan iborat. Xo‘jalik faoliyatining iqtisodiy mazmunini muassasaning moddiy resurslarini ta’lim jarayonining ehtiyojlariga eng maqbul tarzda yo‘naltirish jarayoni sifatida izohlash mumkin. Bunda iqtisodiy samaradorlik faqat xarajatlarni kamaytirish bilan o‘lchanmaydi. Ayrim hollarda xarajatlarni haddan tashqari qisqartirish kelgusida ancha katta moliyaviy yo‘qotishlarga sabab bo‘lishi mumkin.

Masalan, muhandislik uskunalariga belgilangan muddatlarda texnik xizmat ko‘rsatmaslik qisqa muddatda mablag‘ tejalishiga o‘xshaydi. Biroq uskuna ishdan chiqqan taqdirda uni kapital ta’mirlash yoki almashtirish qiymati muntazam profilaktika xarajatlaridan bir necha barobar yuqori bo‘lishi mumkin. Shuning uchun xo‘jalik faoliyatining iqtisodiy samaradorligini baholashda qisqa muddatli tejamkorlik bilan uzoq muddatli iqtisodiy natijani farqlash muhimdir.

Xo‘jalik faoliyatida foydalaniladigan resurslarni shartli ravishda moddiy, energetik, moliyaviy, mehnat va axborot resurslariga ajratish mumkin. Ularning har biri bo‘yicha alohida hisob va nazorat mexanizmining mavjudligi boshqaruv sifatiga bevosita ta’sir qiladi.

Moddiy resurslar tarkibiga qurilish va ta’mirlash materiallari, xo‘jalik jihozlari, mebel, texnik vositalar hamda kundalik foydalaniladigan mahsulotlar kiradi. Energetik resurslarga elektr energiyasi, tabiiy gaz, issiqlik va suv ta’minoti bilan bog‘liq sarflar mansubdir. Mehnat resurslari esa xo‘jalik xizmatlarini amalga oshiruvchi xodimlar faoliyatini o‘z ichiga oladi.

Mazkur resurslarning harakati to‘g‘risidagi ma’lumotlarni yagona boshqaruv tizimida shakllantirish xo‘jalik faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish imkoniyatlarini sezilarli kengaytiradi.

Oliy ta’lim muassasasida xo‘jalik xarajatlarini boshqarish, avvalo, puxta rejalashtirishga asoslanishi kerak. Amaliyotda xarajatlarning bir qismi oldindan prognoz qilinadigan, boshqa qismi esa favqulodda ehtiyojlar natijasida yuzaga keladigan xarajatlar hisoblanadi.

Rejalashtiriladigan xarajatlarga kommunal to‘lovlar, joriy texnik xizmat ko‘rsatish, obodonlashtirish, mavsumiy tayyorgarlik, sanitariya ishlari va reja asosidagi ta’mirlash

xarajatlarini kiritish mumkin. Favqulodda xarajatlar esa avariya, texnik nosozlik yoki kutilmagan infratuzilmaviy muammolar natijasida paydo bo‘ladi.

Samarali boshqaruvning asosiy maqsadlaridan biri aynan favqulodda xarajatlarning umumiy xarajatlar tarkibidagi ulushini kamaytirishdan iborat bo‘lishi lozim. Buning uchun texnik holat muntazam monitoring qilinishi va aniqlangan muammolar xavflilik darajasiga ko‘ra tasniflanishi maqsadga muvofiq.

Xarajatlarni optimallashtirish quyidagi mantiqiy ketma-ketlikda amalga oshirilishi mumkin: mavjud holatni o‘rganish, xarajatlar tarkibini tahlil qilish, ortiqcha sarf yuzaga kelayotgan yo‘nalishlarni aniqlash, muqobil yechimlarni iqtisodiy jihatdan taqqoslash va eng maqbul variantni tanlash.

Bunda xarid narxi yagona mezon bo‘lib qolmasligi kerak. Mahsulot yoki uskunaning xizmat muddati, energiya sarfi, ta’mirlash ehtiyoji va ekspluatatsiya qiymati ham hisobga olinishi zarur.

Uskunaning umumiy iqtisodiy qiymatini quyidagi ko‘rinishda ifodalash mumkin:

UQ = BX + EX + TX – QQ

Bu yerda:

UQ — uskunaning umumiy qiymati;
BX — boshlang‘ich xarid xarajati;
EX — foydalanish davridagi ekspluatatsiya xarajatlari;
TX — texnik xizmat va ta’mirlash xarajatlari;
QQ — foydalanish muddati yakunidagi qoldiq qiymat.

Mazkur yondashuv xaridlarni faqat boshlang‘ich narx asosida emas, balki butun foydalanish davri davomida yuzaga keladigan xarajatlar nuqtayi nazaridan baholash imkonini beradi.

Oliy ta’lim muassasalarida ko‘plab asosiy vositalar uzoq muddat davomida foydalaniladi. Shu sababli ularning texnik holati, eskirish darajasi va ta’mirlash tarixini muntazam kuzatish zarur.

Har bir muhim obyekt bo‘yicha elektron texnik pasport yuritilishi maqsadga muvofiq. Unda obyekt yoki uskunaning foydalanishga topshirilgan sanasi, texnik tavsifi, o‘tkazilgan ta’mirlash ishlari, aniqlangan nosozliklar va rejalashtirilayotgan yangilanishlar qayd etilishi mumkin.

Resurslardan foydalanish samaradorligini quyidagi umumiy ko‘rsatkich orqali baholash mumkin:

Rs = Fn / Rx

Bu yerda:

Rs — resurs samaradorligi;
Fn — resursdan foydalanish natijasida olingan foydali natija;
Rx — sarflangan resurs hajmi.

Davlat ta’lim muassasalarida foydali natija har doim ham bevosita pul shaklida ifodalanmaydi. Shu sababli natija sifatida xizmat ko‘rsatilgan maydon, foydalanishdagi auditoriyalar soni, avariyasiz ishlash muddati yoki energiya tejalishi kabi ko‘rsatkichlardan foydalanish mumkin.

Inventarizatsiya jarayonini ham faqat hisob-kitob talabi sifatida ko‘rish yetarli emas. U boshqaruv uchun muhim axborot manbai bo‘lishi kerak. Inventarizatsiya natijalari asosida foydalanilmayotgan jihozlarni aniqlash, ularni boshqa bo‘linmalarga qayta taqsimlash va yangi xarid ehtiyojini kamaytirish imkoniyati mavjud.

Oliy ta’lim muassasalari ko‘plab binolardan tashkil topgan yirik infratuzilmaviy tizim bo‘lgani sababli energiya resurslari xarajatlari xo‘jalik faoliyatining muhim qismidir. Energiya sarfini kamaytirish faqat xodimlar va talabalarni elektr energiyasini tejashga chaqirish bilan cheklanmasligi lozim. Asosiy natija tizimli texnik va boshqaruv choralaridan olinadi. Birinchi navbatda, energiya sarfini obyektlar kesimida hisobga olish zarur. Agar faqat umumiy iste’mol hajmi ma’lum bo‘lsa, qaysi bino yoki bo‘limda ortiqcha sarf mavjudligini aniqlash qiyinlashadi. Energiya samaradorligini oshirish uchun LED yoritish tizimlari, harakat sensorlari, issiqlik izolyatsiyasi, zamonaviy isitish va sovitish uskunalari, suv tejovchi qurilmalar hamda avtomatik boshqaruv tizimlaridan foydalanish mumkin.

Energiya tejamkor loyihaning iqtisodiy samaradorligini baholashda investitsiyaning qoplanish muddati muhim ko‘rsatkich hisoblanadi:

Qm = I / Yt

Bu yerda:
Qm — investitsiyaning qoplanish muddati;
I — loyiha uchun sarflangan boshlang‘ich investitsiya;
Yt — bir yil davomida erishiladigan iqtisodiy tejamkorlik.

Masalan, energiya tejamkor yoritish tizimiga o‘tish uchun 200 million so‘m investitsiya talab qilinib, natijada yiliga 80 million so‘m mablag‘ tejaladigan bo‘lsa, investitsiya taxminan 2,5 yil davomida qoplanadi. Bunday hisob-kitoblar xo‘jalik faoliyatidagi modernizatsiya loyihalarini iqtisodiy jihatdan asoslashga xizmat qiladi.

Xo‘jalik faoliyatida uchraydigan muhim muammolardan biri texnik nosozlik yuz berganidan keyingina choralar ko‘rish amaliyotidir. Bunday yondashuv reaktiv boshqaruv hisoblanadi. Reaktiv boshqaruvda muammo yuzaga keladi, so‘ng uni bartaraf etish uchun mablag‘ va resurslar izlanadi. Natijada ta’mirlash xarajatlari oshishi, faoliyatning ayrim yo‘nalishlari vaqtincha to‘xtashi va qo‘shimcha iqtisodiy yo‘qotishlar yuzaga kelishi

mumkin. Profilaktik boshqaruv esa uskunalar va infratuzilma obyektlarining texnik holatini oldindan nazorat qilishga asoslanadi. Har bir muhim obyekt uchun texnik ko‘rik va xizmat ko‘rsatish jadvalining ishlab chiqilishi favqulodda nosozliklar sonini kamaytiradi. Bunda “ta’mirlash xarajati” tushunchasi bilan bir qatorda “nosozlikning iqtisodiy qiymati”ni ham hisobga olish kerak. Masalan, isitish tizimining qish mavsumida ishdan chiqishi faqat ta’mirlash xarajatini emas, balki o‘quv jarayoniga salbiy ta’sirni ham yuzaga keltiradi. Shu sababli profilaktik texnik xizmat ko‘rsatishga ajratilgan mablag‘ni oddiy xarajat emas, kelajakdagi katta yo‘qotishlarning oldini olishga yo‘naltirilgan investitsiya sifatida baholash maqsadga muvofiq. Raqamli texnologiyalar xo‘jalik boshqaruvida katta hajmdagi ma’lumotlarni tizimlashtirish imkonini beradi. Hozirgi sharoitda xo‘jalik faoliyatini samarali boshqarish uchun rahbar mavjud resurslarning holati haqida tezkor va ishonchli axborotga ega bo‘lishi zarur.

Yagona elektron boshqaruv platformasida asosiy vositalar, ombor zaxiralari, texnik xizmat ko‘rsatish, ta’mirlash buyurtmalari, energiya iste’moli va xarajatlar haqidagi ma’lumotlarni birlashtirish mumkin.

Masalan, ta’mirlash bo‘yicha kelib tushgan murojaat elektron tizimda qayd etilgach, uning bajarilish muddati va mas’ul ijrochisi belgilanishi mumkin. Ish yakunlangandan keyin sarflangan materiallar va mehnat resurslari ham tizimga kiritiladi. Natijada muassasa rahbariyati qaysi obyektlarda muammolar ko‘p takrorlanayotganini tahlil qilish imkoniga ega bo‘ladi.

Ombor hisobini raqamlashtirish ham muhim iqtisodiy samara beradi. Materiallarning kirimi va sarfi real vaqt rejimida kuzatilsa, ortiqcha xarid qilish, zaxiralarning nazoratsiz to‘planishi va ayrim materiallarning yetishmasligi kabi holatlarning oldi olinadi.

Kelgusida sensorlar va “aqlli bino” texnologiyalaridan foydalanish xo‘jalik boshqaruvining yangi bosqichini shakllantirishi mumkin. Bunday tizimlar energiya sarfi, harorat, yoritish va ayrim uskunalarning holatini avtomatik nazorat qilish imkonini beradi.

Boshqaruv tizimining samaradorligini oshirish uchun uning natijalarini o‘lchash zarur. O‘lchab bo‘lmaydigan jarayonni samarali boshqarish murakkab.

Oliy ta’lim muassasasining xo‘jalik faoliyatini baholash uchun quyidagi asosiy ko‘rsatkichlardan foydalanish mumkin:

1. Bir kvadrat metr maydonga to‘g‘ri keladigan ekspluatatsiya xarajatlari.
2. Elektr energiyasi va boshqa resurslarning solishtirma sarfi.
3. Rejalashtirilgan va favqulodda ta’mirlash xarajatlari nisbati.
4. Texnik nosozliklarni bartaraf etishning o‘rtacha muddati.
5. Profilaktik texnik xizmatlarning o‘z vaqtida bajarilish darajasi.
6. Ombordagi zaxiralarning aylanish tezligi.
7. Foydalanilmayotgan asosiy vositalarning umumiy aktivlardagi ulushi.
8. Energiya tejash tadbirlari natijasida iqtisod qilingan mablag‘.
9. Xo‘jalik bo‘yicha kelib tushgan murojaatlarning bajarilish darajasi.

Mazkur ko‘rsatkichlarni har oy, chorak va yil yakunlari bo‘yicha tahlil qilish boshqaruv qarorlarining natijadorligini baholash imkonini beradi. Bunda ko‘rsatkichlarning mutlaq qiymatidan tashqari ularning dinamikasiga e’tibor berish muhim. Masalan, elektr energiyasi sarfining kamayishi ijobiy holat bo‘lishi mumkin, biroq bu ta’lim jarayonining qisqarishi hisobiga yuz bergan bo‘lsa, uni haqiqiy samaradorlik deb bo‘lmaydi. Shu sababli ko‘rsatkichlar o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilinishi kerak.

Oliy ta’lim muassasalarida xo‘jalik faoliyatini iqtisodiy jihatdan samarali tashkil etish uchun bir qator tizimli chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq. Birinchidan, xo‘jalik faoliyati bo‘yicha o‘rta va uzoq muddatli infratuzilmaviy reja ishlab chiqilishi zarur. Mazkur rejada qaysi obyektlar joriy ta’mirga, qaysilari kapital ta’mirga va qaysi uskunalar bosqichma-bosqich yangilanishga muhtojligi belgilanishi kerak. Ikkinchidan, yirik xarid va modernizatsiya loyihalarida mahsulotning faqat xarid narxi emas, balki uning butun xizmat muddati davomidagi xarajatlari hisobga olinishi lozim. Uchinchidan, muhim muhandislik va texnik obyektlar bo‘yicha profilaktik xizmat ko‘rsatish tizimini shakllantirish zarur. Buning natijasida avariya holatlari va kutilmagan xarajatlarni kamaytirish mumkin. To‘rtinchidan, energiya iste’molini obyektlar kesimida monitoring qilish tizimini rivojlantirish lozim. Energiya sarfi yuqori bo‘lgan obyektlar aniqlanib, modernizatsiya ishlari birinchi navbatda shu yo‘nalishlarga qaratilishi iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq. Beshinchidan, xo‘jalik faoliyatining asosiy jarayonlarini bosqichma-bosqich raqamlashtirish zarur. Raqamli hisob tizimi boshqaruvning shaffofligini oshirish bilan birga, qarorlarni aniq ma’lumotlarga asoslangan holda qabul qilish imkonini yaratadi. Oltinchidan, xo‘jalik xodimlarining iqtisodiy va texnologik bilimlarini muntazam oshirib borish kerak. Chunki zamonaviy xo‘jalik boshqaruvi faqat texnik ko‘nikmalarni emas, xarajatlarni tahlil qilish, resurslarni rejalashtirish va raqamli vositalardan foydalanish qobiliyatini ham talab qiladi.

Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, oliy ta’lim muassasasida xo‘jalik faoliyatining samaradorligi alohida bir bo‘lim faoliyatining natijasi sifatida emas, balki muassasaning umumiy boshqaruv tizimi bilan bog‘liq holda shakllanadi. Xo‘jalik faoliyatining iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun resurslar harakati, texnik holat va xarajatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni hisobga olish zarur. Biror obyektga sarflanayotgan mablag‘ning miqdorini bilishning o‘zi yetarli emas. Ushbu xarajat nima sababdan yuzaga kelgani, undan qanday natija olinayotgani va kelgusida uni kamaytirish imkoniyati mavjud yoki mavjud emasligi ham tahlil qilinishi lozim. Shuningdek, xo‘jalik boshqaruvida uzoq muddatli iqtisodiy manfaat ustuvor bo‘lishi kerak. Arzon mahsulotni xarid qilish har doim ham iqtisodiy jihatdan eng samarali qaror emas. Xuddi shuningdek, zarur ta’mirlashni kechiktirish ham haqiqiy tejamkorlikni anglatmaydi.

Zamonaviy boshqaruv yondashuvlari xo‘jalik faoliyatini ma’lumotlarga asoslangan tizimga aylantirishni talab qiladi. Buning uchun muassasa infratuzilmasining real holati,

energiya sarfi, xarajatlar dinamikasi va texnik xizmat ko‘rsatish natijalari haqida muntazam axborot shakllantirilishi kerak.

Xulosa. Oliy ta’lim muassasasining xo‘jalik faoliyati ta’lim va ilmiy jarayonlarning moddiy asosini ta’minlaydigan strategik boshqaruv yo‘nalishlaridan biridir. Uning samaradorligi mavjud resurslarning hajmidan ko‘ra, ushbu resurslarning qay darajada oqilona rejalashtirilishi va boshqarilishiga ko‘proq bog‘liq.

Tadqiqot natijasida xo‘jalik faoliyatining iqtisodiy samaradorligini oshirishda xarajatlarni tizimli rejalashtirish, moddiy-texnik resurslarni hisobga olish, profilaktik texnik xizmat ko‘rsatishni rivojlantirish, energiya samaradorligini oshirish va raqamli boshqaruv vositalarini joriy etish ustuvor yo‘nalishlar ekanligi aniqlandi.

Xo‘jalik boshqaruvining kelajakdagi modeli “muammo yuzaga kelganda bartaraf etish” tamoyilidan “muammoni oldindan aniqlash va oldini olish” tamoyiliga o‘tishi lozim. Mazkur yondashuv favqulodda xarajatlarni kamaytirish, infratuzilmaning xizmat muddatini uzaytirish va ta’lim jarayoni uchun barqaror sharoit yaratishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, iqtisodiy samaradorlikni faqat mablag‘larni tejash bilan tenglashtirish to‘g‘ri emas. Samarali xo‘jalik boshqaruvi — mavjud resurslardan oqilona foydalanish orqali eng yuqori funksional natijaga erishishdir. Bunday tizim oliy ta’lim muassasasining moliyaviy barqarorligi, infratuzilmaviy rivojlanishi va ta’lim xizmatlari sifatini ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent.
3. O‘zbekiston Respublikasining energiya resurslaridan samarali foydalanish va energiya tejash sohasiga oid normativ-huquqiy hujjatlari.
4. Oliy ta’lim tizimini rivojlantirish va boshqaruv samaradorligini oshirishga oid normativ-huquqiy hujjatlar.
5. Drucker P. F. Management: Tasks, Responsibilities, Practices. – New York: Harper & Row.
6. Kaplan R. S., Norton D. P. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. – Boston: Harvard Business School Press.